

مطالعه تطبیقی اصل لزوم وفای به عهد در حقوق بین الملل و حقوق اسلامی

با تأکید بر اندیشه های آیت الله خامنه ای مدظله العالی

^۱ سید کامران فتح الهی

^۲ کیومرث زمانی شیخ آباد

چکیده

وفای به عهد به عنوان یکی از اصول بنیادین اسلام و حقوق بین الملل، نقشی اساسی در تحکیم روابط اجتماعی، ایجاد اعتماد میان ملت ها و حفظ صلح جهانی دارد. این پژوهش باهدف بررسی مبانی قرآنی، فقهی و حقوقی لزوم پابندی به تعهدات و تبیین جایگاه این اصل در اندیشه مقام معظم رهبری امام خامنه ای (دام عزه) انجام شده است. مسئله اصلی تحقیق، تضاد میان تأکید اسلام و مقررات بین المللی بر وفای به عهد و واقعیت نقض مکرر تعهدات در روابط بین المللی است که به بی اعتمادی و تشدید منازعات سیاسی می انجامد. روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه ای بوده و با رویکردی تطبیقی، مفاهیم اسلامی و حقوق بین الملل معاصر را مقایسه کرده است. یافته های تحقیق نشان می دهد که اصل وفای به عهد در اسلام بر فطرت انسانی و عدالت اجتماعی استوار بوده و در حقوق بین الملل نیز ستون اصلی روابط کشورها محسوب می شود، هرچند در عمل تحت تأثیر منافع قدرت های بزرگ نقض می گردد. اندیشه های مقام معظم رهبری با تأکید بر مبانی الهی، الگویی عملی برای حفظ تعهدات و ایجاد اعتماد در سیاست خارجی ارائه می دهد. این پژوهش بر ضرورت بازنگری در نظام حقوقی جهانی، تدوین چارچوب جامع اندیشه های رهبری در حوزه معاهدات و ترویج ارزش وفای به عهد در نظام آموزشی کشور تأکید می کند.

واژگان کلیدی: مقام معظم رهبری، لزوم وفای به عهد، حقوق بین الملل اسلامی، حقوق بین الملل معاصر، تعهدات بین المللی.

^۱ دانشگاه جامع امام حسین (ع)، دانشکده فرهنگی و علوم اجتماعی، گروه حقوق بین الملل، استادیار.

S.ali@ihu.ac.ir

09124195428

^۲ دانشگاه جامع امام حسین (ع)، دانشکده فرهنگی و علوم اجتماعی، دانشجوی دکتری حقوق عمومی (نویسنده مسئول).

Zamanikumars7688@gmail.com

09906925824

مقدمه

در جهان امروز، معاهدات بین‌المللی به‌عنوان یکی از مهمترین ابزارهای تنظیم روابط میان دولت‌ها، نقش تعیین‌کننده‌ای در ثبات و نظام جهانی ایفا می‌کنند. در این میان، اصل «لزوم وفای به عهد» از جایگاه بنیادین برخوردار است. این اصل به‌عنوان یکی از اساس‌های حقوق اساسی الملل باعث تحکیم اعتماد متقابل و تضمین استمرار همکاری میان ملت‌ها می‌شود (بیگدلی، ۱۳۸۰: ۲). این اصل نه تنها حقوق کارکردی دارد، بلکه پشتوانه‌های اخلاقی و عقلایی نیز برای روابط اجتماعی و بین‌المللی ارائه می‌شوند.

در نظام بین‌المللی معاصر، معاهدات به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای تنظیم روابط میان دولت‌ها هستند و از همین رو «حقوق معاهدات» جایگاهی بنیادین در حقوق بین‌الملل دارند. این شاخه حقوقی بر دو اصل اساسی استوار است: نخست اصل آزادی آن طرفین است که بر پایه مشروعیت و الزام‌آوری معاهدات ناشی از توافق آزادانه دولت‌هاست. و دوم اصل صورت‌گرایی حقوقی است که به نقش تشریفات و سازوکارهای مورد نیاز در روند انجام و اجرای معاهدات اشاره دارد (فلسفی، ۱۳۹۳، ج ۴، ۵۲).

اصل وفای به عهد در حقوق بین‌الملل به‌منزله ستون استحکام و نظم جامعه بین‌المللی تلقی می‌شود. با این حال، آنچه این اصل را در حقوق اسلامی متمایز می‌سازد، پیوند آن با آموزه‌های اخلاقی و دینی است. در اسلام، وفای به عهد صرفاً یک الزام حقوقی نیست، بلکه تکلیف الهی و اخلاقی یک می‌شود که هم در متون فقهی باشد و هم در آموزه‌های اخلاقی جایگاه ویژه‌ای دارد. بدین ترتیب، وفای به عهد در اسلام افزون بر تضمین عدالت اجتماعی و ثبات روابط، بخشی از فرایند تعالیم معنوی و سلوک اخلاقی انسان نیز به‌شماره می‌آید.

در آموزه‌های اسلامی، وفای به عهد جایگاهی ویژه دارد و در قرآن کریم، سنت نبوی و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام) بارها بر آن تأکید شده است. قرآن وفای به عهد را از خصایص برجسته مؤمنان معرفی کرده و نقض آن را نشانه‌هایی از بی‌ایمانی دانسته است (مؤمنون: ۸؛ نحل: ۹۱). بر همین اساس، وفای به عهد در اندیشه اسلامی نه تنها یک قاعده فقهی، بلکه فضیلتی اخلاقی است که سلامت فرد و جامعه را تضمین می‌کند (شریفی، ۱۳۸۱: ۳۵).

اهمیت موضوع زمانی روشن‌تر می‌شود که به روابط بین‌الملل معاصر توجه شود. جایی که علی‌رغم اسناد و آموزه‌های دینی که بر لزوم پابندی به معاهدات تأکید دارند لکن در عرصه بین‌المللی شاهد نقض مکرر معاهدات و عهدشکنی قدرت‌های بزرگ هستیم که منجر به بی‌اعتمادی، تشدید منازعات و تضعیف بنیان‌های صلح جهانی شده است (مبلغی، ۱۳۸۰: ۲). تعارض میان آموزه‌های نظری و واقعیت‌های عملی، جامعه پژوهش حاضر را شکل می‌دهد؟

بررسی پیشینه مطالعات نشان می‌دهد که آثار متعددی به‌صورت مستقل به وفای به عهد در فقه اسلامی یا حقوق بین‌الملل پرداخته‌اند (امامی، ۱۳۸۱؛ کاتوزیان، ۱۳۶۲)، اما فقدان پژوهشی جامع که هم‌زمان ویژگی‌های اسلامی، حقوقی و دیدگاه‌های مقام معظم رهبری

حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) را پوشش دهد احساس می گردد. از این رو خلأ پژوهشی موجود ضرورت انجام تحقیق حاضر را توجیه می کند.

روش تحقیق این مقاله، توصیفی - تحلیلی است. در پژوهش حاضر با تکیه بر منابع کتابخانه ای و با رویکرد تطبیقی، به بررسی و مقایسه مبانی اسلامی و اصول پذیرفته شده در حقوق بین الملل معاصر پرداخته می شود. اهداف اصلی پژوهش عبارت اند از: نخست، تبیین مبانی قرآنی و فقهی اصل وفای به عهد؛ دوم، تحلیل تطبیقی این اصل در نظام بین الملل معاصر؛ و سوم، تبیین جایگاه اصل وفای به عهد در اندیشه های مقام معظم رهبری و کاربردهای آن در سیاست داخلی و خارجی جمهوری اسلامی ایران. بدین ترتیب، در پژوهش حاضر سعی شده که تصویری روشن چه از حیث نظری و چه در عرصه عملیاتی برای تشدید اعتماد و تحکیم روابط عادلانه در سطح ملی و بین المللی ارائه گردد.

۱ - بررسی اصل یا قاعده لزوم وفای به عهد در حقوق اسلامی

رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) با تکیه بر تعالیم قرآن و اسلام، اصل وفای به عهد را قاعده ای تخطی ناپذیر در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران معرفی می کنند و همواره بر پابندی به معاهدات بین المللی تأکید دارند؛ تا جایی که فرموده اند: «تا وقتی دشمنان عهد خود را نشکستند، ما نیز از آن خارج نمی شویم» (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله خامنه ای «مدظله العالی»، تبیین برجسته ترین آیات اجتماعی و سیاسی در تفسیر حضرت آیت الله خامنه ای، ۱۴۰۴/۰۱/۰۱).

در منابع اسلامی، واژه «وفا» به معنای رساندن چیزی به کمال و «عهد» به معنای نگهداری پی در پی از پیمان آمده است (راغب، ۱۴۲۲، ص ۵۹۱ و ۸۷۸؛ قرشی، ۱۴۱۲، ج ۷، ص ۲۳۰). تفاوت عهد و عقد نیز در این است که هر عقدی عهد است اما هر عهدی عقد نیست (طباطبایی، ج ۵، ص ۱۵۸؛ طبرسی، ج ۳، ص ۲۵۸). قرآن کریم بارها بر وفای به عهد تأکید کرده و آن را از ویژگی های انبیا معرفی می کند (مریم: ۵۴)؛ همچنین امام علی (ع) هشدار داده اند: «لَا تَعْدُ بَمَا تَعْجُزُ عَنْ الْوَفَاءِ؛ چیزی را که از وفا کردن به آن عاجزی وعده مکن» (تمیمی آمدی، ۱۳۸۳، ۲۴۱).

رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) بارها خطاب به دولت مردان به عنوان یکی از مهم ترین افرادی که طرف عهد و پیمان با مردم قرار می گیرند تأکید می کنند: «باید با پیگیری و نظارت جدی تلاش شود تا وعده هایی که به مردم داده می شوند، به مرحله ی عمل برسند... و در مواردی که امکان برآورده شدن خواسته های مردم نیست باید صادقانه به آنان گفته شود تا به توقعات مردم دامن زده نشود» (بیانات رهبر معظم انقلاب در نخستین دیدار رئیس جمهور و اعضای هیأت دولت سیزدهم، ۱۴۰۰/۰۶/۰۶).

رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) اصل وفای به عهد به عنوان اصلی برآمده از آیه: «أَوْفُوا بِعَهْدِ أَوْفِ بَعْدُكُمْ» (بقره: ۴۰) را قاعده ای الهی می دانند و معتقدند که تحقق وعده های الهی، مشروط به وفای انسان ها به پیمان الهی است (بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار قاریان قرآن، ۱۳۸۸). همچنین رهبر معظم انقلاب در تفسیر حدیث نبوی درباره «أَوْفَاكُمْ بِالْعَهْد» بیان می دارند که: «پابندی به قراردادهای اجتماعی و حقوق شهروندی را از لوازم مسلم وفای به عهد می باشد» (بیانات رهبر معظم انقلاب در ابتدای جلسه ی درس خارج فقه، ۱۳۹۷/۰۸/۲۸). بنابراین لزوم وفای به عهد و پابندی به تعهدات صرفاً موضوعی در حوزه اخلاق و فقه یا حتی منحصر به موضوع روابط خارجی و حقوق بین الملل نیست.

در بیانات رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) با عنوان اقتصاد امن آمده «فرهنگ وفای به عهد و صداقت» یکی از پنج ویژگی اصلی اقتصاد امن می باشد. اساساً در اندیشه رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) تحقق اقتصاد امن نه به سرمایه گذاری های کلان، بلکه به اصلاح رفتارها و پابندی به وعده ها بستگی دارد و این امر بستر ساز اقتصاد مقاومتی و شکوفایی تولید دانش بنیان خواهد بود (پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت الله العظمی خامنه ای «مدظله العالی»، یادداشتی در تبیین بیانات اخیر رهبر انقلاب «پنج ویژگی اقتصاد امن»، ۱۳۹۶/۰۸/۰۵).

۲: بررسی اصل یا قاعده لزوم وفای به عهد در حقوق بین الملل معاصر

انعقاد توافق نامه های بین المللی، رایج ترین روش برای ایجاد قواعد بین المللی محسوب می شود. تمامی این توافق نامه ها (قراردادها، کنوانسیون ها، پروتکل ها و مصوبه ها) نمایانگر تلفیق اراده های دو یا چند تابع بین المللی، به منظور تنظیم منافعشان از طریق قواعد بین المللی هستند (کاسسه، ۱۳۸۵، ۲۳۲). این موضوع، نمایانگر اهمیت فوق العاده معاهدات و قراردادها در حقوق بین الملل معاصر است و بیان می کند که قراردادها منبع بسیار خوبی برای ایجاد مودت و وفاق بین المللی هستند.

قاعده یا اصل لزوم وفای به عهد^۳ یکی از اصول اساسی حقوق بین الملل معاصر است که بر اساس آن، کشورها باید به تعهدات خود که ناشی از معاهدات و سایر منابع حقوق بین الملل است، پایبند باشند. اصل یا قاعده لزوم وفای به عهد در حقوق بین الملل و حقوق قراردادها بین المللی به عنوان یک قاعده و اصل عرفی به رسمیت شناخته شده است.

اصل وفای به عهد یکی از عناصر اصلی ثبات و پیش بینی پذیری در روابط بین المللی است؛ زیرا بدون آن نظام حقوق بین الملل از انسجام و اعتبار ساقط می شود. با وجود این، چالش هایی نظیر نقض مکرر تعهدات توسط قدرت های بزرگ، توسل به مفهوم «منافع اساسی ملی»، یا استناد به دکرین «تغییر بنیادین اوضاع و احوال» (Rebus Sic Stantibus) موجب شده است که کارآمدی این اصل در عمل با محدودیت هایی مواجه گردد.

با این حال، در رویه عملی دولت ها، آراء دیوان بین المللی دادگستری و اسناد سازمان ملل، وفای به عهد همچنان به عنوان قاعده ای آمره و غیر قابل تخطی مورد پذیرش قرار گرفته است. این امر نشان دهنده جایگاه بی بدیل این اصل در تضمین اعتماد متقابل و امنیت حقوقی میان کشورهاست.

کنوانسیون وین ۱۹۶۹ درباره حقوق معاهدات مهم ترین سند بین المللی است که اصل وفای به عهد را در ماده ۲۶ تثبیت کرده است. در این ماده مقرر شده که «هر معاهده لازم الاجرا برای طرفین الزام آور است و باید با حسن نیت اجرا شود».

منشور ملل متحد در ماده ۲ بند ۲ تصریح می کند که اعضا باید تعهدات خود را با حسن نیت اجرا نمایند.

میثاق حقوق مدنی و سیاسی ۱۹۶۶ و میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ۱۹۶۶ نیز بر اجرای جدی تعهدات توسط دولت‌ها تأکید دارند.

دیوان بین‌المللی دادگستری (ICJ) در قضیه نیکاراگوئه علیه ایالات متحده در سال ۱۹۸۶م اصل وفای به عهد را به‌عنوان یک قاعده عرفی الزام‌آور مورد استناد قرار داده است.

در پرونده قضیه سکوه‌های نفتی جمهوری اسلامی ایران علیه آمریکا در سال ۲۰۰۳م دیوان مجدداً بر لزوم پایبندی دولت‌ها به معاهدات دوجانبه تأکید کرد. همچنین در آرای دیوان دائمی دادگستری بین‌المللی (PCIJ) بارها این اصل به‌عنوان سنگ‌بنای حقوق معاهدات ذکر شده است.

در دکتین و نظریات حقوقی نیز حقوقدانانی همچون هارت، کلسن و شوارزنبورگر اصل وفای به عهد را اساس نظم حقوق بین‌الملل معرفی می‌کنند. در ادبیات حقوقی، این اصل به‌عنوان «قلب حقوق معاهدات» و ضامن اعتماد متقابل میان دولت‌ها شناخته می‌شود. برخی نویسندگان بر این باورند که بدون وفای به عهد، حقوق بین‌الملل چیزی جز «اخلاق سیاسی» نخواهد بود.

بنابراین، اصل لزوم وفای به عهد در حقوق بین‌الملل نه تنها در متون حقوقی و کنوانسیون‌ها، بلکه در رویه قضایی و دکتین حقوقی نیز به‌عنوان یک قاعده آمره پذیرفته شده است. هرچند در عمل گاه منافع قدرت‌های بزرگ مانع اجرای کامل آن می‌شود، اما از نظر نظری و حقوقی همچنان یکی از اصول خدشه‌ناپذیر حقوق بین‌الملل باقی مانده است.

۳- بررسی اصل یا قاعده لزوم وفای به عهد در اندیشه مقام رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی)

۱- ۳: لوازم پایبندی به معاهدات در اندیشه مقام رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی)

یکی از لوازم پایبندی به معاهدات و وفای به آنها نفی خیانت و بی‌وفایی و عهدشکنی است. خیانت و بی‌وفایی از نظر هر کسی مذموم و مطرود است و هیچ انسانی آن را تأیید نمی‌کند، هرچند که کمترین بهره از انسانیت را داشته باشد؛ اما باوجود این، وقتی پای هوای و هوس پیش آید و منافع بر مصالح، مقدم و قدرت‌طلبی بر حقیقت‌جویی چیره می‌شود، انسان با زیر پا گذاشتن ندای فطرت و وجدان؛ خیانت، فریب و بی‌وفایی را توجیه می‌کند و تا انسان به پست‌ترین مراتب سقوط نکند، چنین نمی‌کند (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۳، ج ۳، ۴۵۷). در اندیشه مقام رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی) نیز ریشه بسیاری از انحرافات فکری در لجاجت، تعصب، خودخواهی و هواپرستی دانسته می‌شود (بیانات مقام معظم رهبری در نماز جمعه، ۱۳۶۵/۱۲/۰۱).

در نگاه دینی، پیمان‌شکنی نه تنها موجب سقوط فردی بلکه سبب هلاکت اجتماعی می‌شود، چنان‌که پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «مردم هرگز هلاک نمی‌شوند مگر آنکه به خیانت و پیمان‌شکنی بپردازند» (متقی، ۱۴۱۹، ص ۵۱۸).

رهبر انقلاب حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) در نقد نظام بین الملل کنونی، سلطه و خشونت قدرت های غربی را ناشی از «انزوای اخلاق و معنویت» می داند (بیانات مقام معظم رهبری در اردوی رزمی - فرهنگی علویان، ۱۳۸۰/۰۸/۲۱).

رهبر معظم انقلاب با اتکا به این مفهوم که حکومت های غربی به عهد خود با مردمشان به درستی وفادار نبوده اند می فرماید: «امروز دنیا دارد از فشار قدرت های ضد خدایی می نالد، آنچه امروز ملت ها را بیش از هر چیز زیر فشار قرار می دهد، سنگینی حکومت های غیر خدایی است که انسان را از طبیعت و فطرت و خواست دلشان دورنگه می دارد (حدیث ولایت «مجموعه بیانات و مکتوبات رهبر معظم انقلاب اسلامی»، ۱۳۹۸، ج ۹، ۸۴).

۲ - ۳: دلایل فقهی و حقوقی لزوم وفای به معاهدات در اندیشه مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی)

در اسلام و حقوق اسلامی، اصل وفای به عهد و پایبندی به قراردادهای جایگاهی بی بدیل دارد و از نشانه های ایمان به شمار می آید؛ چنان که پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «حَسَنَ الْعَهْدِ مِنَ الْإِيمَانِ» و «لَا دِينَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ» (محمّدی ری شهری، ۱۴۱۶، ص ۲۱۴۷؛ احمدی طباطبایی، ۱۳۸۷، ص ۱۹۲). بنابراین بی وفایی به عهد در حقیقت به معنای بی ایمانی مطلق است.

رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) با تکیه بر این اصل، نظام سلطه را مصداق روشن بی ایمانی و عهدشکنی در سطح بین الملل معرفی کرده اند. ایشان هم سلطه گران و هم سلطه پذیران را مقصر می دانند و استکبار را همان نظام سلطه ای می شمرند که بر مبنای زور، غارت و تحقیر ملت ها عمل می کند (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار عمومی، ۱۳۶۸/۰۸/۱۰؛ بیانات مقام معظم رهبری در مراسم گشایش اجلاس سران کشورهای اسلامی، ۱۳۶۹/۰۹/۱۸).

رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) نیز در رابطه با برخی معاهداتی که نظام جمهوری اسلامی ایران با دولت های غربی منعقد نموده بر اساس تعالیم قرآنی و اسلامی دستور کارها و چهارچوب هایی را تعیین فرموده اند من جمله در قضیه برجام و خروج ایالات متحده آمریکا از این معاهده ایشان نیز فرمودند:

«جمهوری اسلامی ایران تا مدت طولانی به همه ی آنچه تعهد کرده بود، بر اساس تعالیم اسلام که باید به تعهدات عملکرد، عمل نمود؛ بعد وقتی دید که آنها این جواری عمل می کنند، آن یکی که خارج شد (دولت ایالات متحده آمریکا)، دیگران هم با او همراهی کردند، «و اما تخافن من قوم خیانه فانبد الیهم علی سواء آن الله لایحب الخائنین»؛ و هرگاه (با ظهور نشانه هایی) از خیانت گروهی بیم داشته باشی (که عهد خود را شکسته، حمله غافلگیرانه کنند)، طور عادلانه به آنها اعلام کن که پیمانشان لغو شده است؛ زیرا خداوند، خائن را دوست نمی دارد!» (آیه شریفه ۵۸ سوره مبارکه انفال)، این هم قرآن است، می گوید خوب تو هم رها کن. حالا در عین حال دولت محترم ما رها نکردند، بلکه به تدریج یک مقداری از تعهدات را عمل نکردند که اینها قابل برگشت است؛ اگر آنها به وظایفشان عمل نکنند، اینها هم قابل برگشت است» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۹۹/۱۲/۰۴).

۳-۳: دلایل فقهی و حقوقی جواز عدم لزوم وفای به عهد در اندیشه مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی)

با وجود آنکه وفای به عهد و پابندی به معاهدات امری فطری، عقلی و قانونی و شرط بقا و نظم اجتماعی است، گاه برخی افراد یا دولت‌ها اقدام به فسخ یک‌جانبه پیمان‌ها می‌کنند. در حقوق بین‌الملل اسلامی اصل آن است که تغییر زمامدار یا شرایط، سبب زوال معاهده مشروع نمی‌شود و حاکم جدید حق نقض یا ابطال آن را ندارد (عمید زنجانی، ۱۳۶۷، ۴۸۸).

رهبر معظم انقلاب اسلامی امام خامنه‌ای (مدظله العالی) در تفسیر سوره براءت توضیح داده‌اند که مشرکان در عهد خود چهار دسته اند: بی‌پیمان، ناقض پیمان، وفادار به پیمان مطلق، و وفادار به پیمان موقت؛ و هر دسته حکمی خاص دارد. اساس نزول سوره نیز تجربه نقض صلح حدیبیه و پیمان‌شکنی مشرکان پس از فتح مکه بود که به فرمان الهی پیامبر (ص) پیمان‌های آنان را لغو کرد. اساس نزول سوره نیز تجربه نقض صلح حدیبیه و پیمان‌شکنی مشرکان پس از فتح مکه بود که به فرمان الهی پیامبر (ص) پیمان‌های آنان را لغو کرد (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای «مدظله العالی»، مرووری بر تفسیر سوره براءت، ۱۳۹۷/۰۲/۲۷).

مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) در تفسیر آیات هفتم تا نهم سوره براءت فرموده اند:

«امکان ندارد که مشرکان با مسلمانان کنار بیایند. در واقع نمی‌شود میان مشرکان و حضرت رسول الله (ص) عهد و پیمانی باشد؛ چنانکه اینها نمی‌توانستند در نهایت با هم کنار بیایند و اگر هم عهد و پیمانی بسته می‌شد، موقت و برای جهاتی زودگذر بود. علاوه بر این طبیعت ایمان و شرک کنارآمدنی نیستند؛ لذا مشرکان با شما کنار نمی‌آیند؛ همانطوری که حقیقت ایمان با شرک و شرک با ایمان کنار نمی‌آید؛ اگرچه موقتاً ممکن است مشرکان با شما عهد ببندند، ولی در سرفرصت بر شما می‌تازند. پس این، مقابله به مثل کاری عقلایی است. آری اسلام در راستای پیشرفت در مسیرش از تاکتیک‌های مختلف بهره می‌جوید؛ گاه با مانع و سدی مواجه می‌شود که مجبور است راه کج کند و سپس به مسیر اصلی بازگردد و راه مستقیم خود را ادامه دهد. این کج رفتن، بیراهه رفتن نیست، بلکه حرکت به سوی هدف و همان راه مستقیم است. عهد و پیمان با مشرکان از قبیل همین کج نمودن مسیر برای پیدا کردن راه اصلی و رسیدن به آن بود» (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی خامنه‌ای «مدظله العالی»، مرووری بر تفسیر سوره براءت آیات ۷ تا ۹، ۱۳۹۷/۰۲/۲۹).

بدین ترتیب اساساً در حقوق بین‌المللی اسلام نباید قائل به پیمان و وفاداری به عهود در رابطه با مشرکان و کفار گردید. در واقع مطابق با این آیات مهادنه یا آتش بس‌های موقت و توقف‌های مقطعی در جنگ میان نظام اسلامی با دشمنان کافر و مشرک از سر بیراهه رفتن و یا به رسمیت شناختن دشمن کافر و مشرک نیست بلکه با هدف تجدید قوا و تدوین نقشه و راهبردهای جدید برای مقابله و غلبه بر دشمن مشرک و کافر است، زیرا مشرکان و کفار حيله گر و غدار هستند که با بستن پیمان بعد از مدتی در سرفرصت به جامعه اسلامی هجوم می‌برند.

در حقوق بین‌الملل اسلامی «اقاله معاهده یا پیمان» مستحب است؛ بدین معنی که اگر زمانی طرف قرارداد، از انعقاد قرارداد یا معاهده پشیمان شد، برگرداندن قرارداد یا معاهده مستحب است و برای آن پاداش اخروی بیان شده است: «قَالَ الصَّادِقُ (ع): أَيُّمَا مُسْلِمٍ أَقَالَ مُسْلِمًا نَدَامَهُ فِي الْبَيْعِ أَقَالَهُ اللَّهُ عَثْرَتَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ۱۹).

در حقوق بین‌الملل اسلامی برخلاف حقوق بین‌الملل معاصر که در موارد متعدد، فسخ یک‌جانبه معاهدات بین‌المللی تجویز شده است هیچ مقام صلاحیت‌دار اسلامی قادر بر فسخ یک‌جانبه معاهدات بین‌المللی نخواهد بود. با این وجود در دو صورت بر قاعده لزوم وفای به معاهدات و پیمان‌ها استثنا وارد شده است:

۱. نقض پیمان از سوی طرف مقابل: در این حالت مقابله به مثل جایز است و حتی پیامبر (ص) موظف به اعلام پایان معاهده با پیمان شکنان شد.

۲. بیم خیانت دشمن: در صورت ظهور نشانه‌های خیانت، اسلام اجازه پایان پیمان را می‌دهد، اما نه به صورت غافلگیرانه، بلکه با اعلام رسمی پایان عهد: «وَأَمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ» (انفال: ۵۸؛ شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۵۸؛ علامه حلی، ۱۳۷۷، ص ۳۷۷). مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی) نیز بر همین اصل تاکید کرده اند و می‌فرمایند: «اگر آنها نقض کردند، ما هم نقض خواهیم کرد، این هم متکی است به آیه‌ی قرآن: «و اما تخافن من قوم خيانه فانبد اليهم على سواء»؛ اگر آن طرف نقض کرد نقض کن. «فانبد» یعنی پرتاب کن طرف خودش، رد کن؛ بنابراین ما تابع اصول قرآنی هستیم؛ هم در این طرف قضیه، هم در آن طرف قضیه» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مسئولان نظام، ۱۳۹۵/۰۳/۲۵).

بدین ترتیب، حقوق بین‌الملل اسلامی برخلاف حقوق معاصر که فسخ یک‌جانبه را در موارد متعدد تجویز می‌کند، اصل را بر وفای به عهد قرار داده و تنها در صورت نقض آشکار یا خیانت محرز طرف مقابل، پایان معاهده را مشروع می‌داند.

نتیجه‌گیری

تحقیق پیش رو نشان داد که وفای به عهد به عنوان یکی از اصول بنیادین دین اسلام، نقشی محوری در استقرار عدالت اجتماعی و حفظ امنیت و اعتماد در روابط داخلی و بین‌المللی دارد. بر اساس آیات و روایات و اندیشه‌های مقام معظم رهبری، پایبندی به معاهدات نه تنها یک تکلیف شرعی و اخلاقی بلکه ضرورتی برای ثبات نظام اجتماعی و سیاسی است. در حقوق بین‌الملل معاصر نیز اگرچه اصل لزوم وفای به عهد پذیرفته شده، اما در عمل اغلب به دلیل منافع قدرت‌های بزرگ نقض می‌شود. دیدگاه‌های مقام معظم رهبری باتکیه بر مبانی الهی و عقلانی، الگویی ارائه می‌دهد که ضمن حفظ استقلال و عزت ملی، زمینه‌ساز اعتمادسازی و همکاری در روابط بین‌المللی خواهد بود.

سئوالات و اهداف تحقیق

از ابتدا پژوهش حاضر درصدد: ۱- تبیین مبانی قرآنی و فقهی اصل وفای به عهد. ۲- تحلیل تطبیقی جایگاه این اصل در حقوق بین الملل معاصر. ۳- بررسی اندیشه‌های مقام معظم رهبری در مورد وفای به عهد و کاربرد آن در سیاست داخلی و خارجی جمهوری اسلامی ایران بوده است. همچنین پژوهش پیش رو بطور جدی در پی تبیین وضعیت موجود و ارائه راهکارهایی برای برون رفت از آن بوده است که چرا با وجود تصریح حقوق بین الملل اسلامی و اصول حقوق بین الملل معاصر در حوزه نظری بر پابندی به معاهدات اما همچنان در عرصه عملی و روابط بین الملل شاهد نقض مکرر معاهدات و پیمان‌های بین المللی هستیم؟

مهمترین یافته‌ها و نتایج

- در حقوق اسلامی وفای به عهد علاوه بر آنکه یک الزام حقوقی محسوب می‌گردد تکلیفی الهی و اخلاقی نیز می‌باشد که سلامت فرد و جامعه را تضمین می‌کند.
- در حقوق بین الملل معاصر نیز بصورت کلی و در اسناد و کنوانسیون‌ها اصل وفای به عهد به عنوان ستون نظم جهانی پذیرفته شده اما به دلیل نقض مکرر معاهدات و پیمان‌ها به توسط دولت‌های بزرگ در حوزه عمل اصل مزبور به مثابه ابزاری در جهت سوء استفاده قدرت‌ها تبدیل شده است.
- در اندیشه مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی) با اتکاء بر موازین و احکام اسلام و قرآن اصل یا قاعده لزوم وفای به عهد نه تنها صرفاً در حوزه روابط خارجی و حقوق بین الملل بلکه در عرصه سیاست داخلی (مانند وعده به مردم) و اقتصاد (ایجاد اقتصاد امن و مقاومتی) نیز به عنوان یک اصل بنیادین و اساسی پذیرفته شده است.
- در نهایت اصل یا قاعده لزوم وفای به عهد و پابندی به معاهدات در پرتو اندیشه مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی) ضرورتی غیرقابل انکار برای اعتمادسازی، پایداری و عزت ملی می‌باشد که اگرچنانچه به عنوان یک اساس مهم مورد توجه زمامداران قرار بگیرد و برای اجرای آن برنامه ریزی شود می‌تواند راهکاری اصلاحی برای جلوگیری از نقض مکرر تعهدات در نظام بین المللی باشد.

تفسیر و تحلیل یافته‌ها

- بررسی تطبیقی حقوق بین الملل اسلامی و حقوق بین الملل معاصر نشان می‌دهد که در هر دو نظام حقوقی به اصل یا قاعده وفای به عهد به عنوان ابزار اعتماد و ثبات تاکید گردیده است. لیکن با عنایت به تفاوت‌های دو نظام موجود در ریشه‌های دینی و اخلاقی و همچنین ملاحظات صرفاً سیاسی غرب در بهره‌گیری از اصل یا قاعده لزوم وفای به عهد این اصل یا قاعده در هریک از نظام‌های اسلامی و غربی دارای جایگاه و وضعیت متفاوتی می‌باشد.
- در خصوص اندیشه مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی) باید گفت که اندیشه ایشان در حقیقت به مانند پلی میان دو نگاه: پابندی به اصول الهی در عین واقع‌گرایی سیاسی می‌باشد.
- در این تحقیق با نمایش تضاد میان «آموزه‌های نظری» و «واقعیت‌های عملی» (عهدشکنی قدرت‌ها) بطور عملی و صریح به نیاز نظام حقوق بین الملل معاصر به بازنگری در رویه و رفتار خویش در حوزه پابندی به معاهدات اشاره شده است.

دستاوردها و نوآوری ها

۱. از جمله نوآوری تحقیق پیش رو بررسی ترکیبی و تطبیقی سه حوزه: حقوق اسلامی، حقوق بین الملل معاصر و اندیشه های مقام معظم رهبری می باشد.
۲. همچنین در تحقیق حاضر سعی گردیده که با استناد به حقوق اسلامی و اندیشه های مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه ای (مدظله العالی) طرحی روشن و قابل اجراء برای پایبندی به تعهدات در حوزه سیاست های داخلی و خارجی ارائه گردد.
۳. از دیگر دستاوردها و نوآوری های پژوهش پیش رو تأکید بر پیوند اخلاق، حقوق و سیاست در حقوق اسلامی به عنوان الگویی متمایز از الگوهای رایج در نظام حقوقی غرب می باشد.

در پایان پیشنهاد می گردد که برای تبیین و ترویج اصل یا قاعده لزوم وفای به عهد از دریچه حقوق اسلامی در عرصه داخلی و بین المللی اولاً؛ این اصل یا قاعده بطور جدی در نظام آموزشی و و حقوقی کشور تدریس و تبلیغ گردد که هم آحاد مردم و هم کارگزاران نظام اسلامی چه در حوزه داخل و چه در روابط با دول جهان به اهمیت این اصل و کاربست آن در اقدامات عملی خویش آگاه شوند. ثانیاً؛ بر مسئولان امر واجب است که به تدوین و ارائه بسته آموزشی جامع برای بهره گیری از اندیشه های رهبری در معاهدات بین المللی اقدام نمایند. در حقیقت این بسته آموزشی هم می تواند در حوزه داخلی و برای مدیران و مسئولان مربوطه مفید و مورد نیاز باشد هم قابل طرح در حوزه بین المللی به عنوان بدیل و جایگزینی برای وضعیت متزلزل وفای به عهد در نظام حقوقی غرب و بین الملل معاصر می باشد.

منابع و مأخذ

منابع فارسی:

الف) کتب:

۱. **نهج البلاغه**، ۱۴۱۴ق، محمد بن حسین سیدرضی، قم: انتشارات هجرت.
۲. احمدی طباطبایی، محمدرضا (۱۳۸۷)، **اخلاق و سیاست (رویکردی اسلامی و تطبیقی)**، تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.
۳. ادیب نیا، محمد، نوروزیان، رضا، باقرزاده کاسمانی، مراد (۱۴۰۱)، **فرهنگ واژه ها و اصطلاحات اخلاقی**، تهران: مبعث.
۴. امامی، سید حسن (۱۳۸۱)، **حقوق مدنی**، جلد اول، تهران: انتشارات اسلامیه.
۵. باقری، احمد (۱۳۸۴)، **فقه مدنی - عقود تملیکی «بیع و اجاره»**، تهران: انتشارات سمت.
۶. باقری، احمد (۱۳۸۲)، **بررسی تحلیلی مبانی فقهی قانون مدنی (سقوط تعهدات)**، جلد اول، تهران: انتشارات آن.
۷. بیانات مقام معظم رهبری (۱۴۰۲)، **خشت نو**، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۸. بیانات مقام معظم رهبری (۱۴۰۱)، **پر تبعیذ**، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.

۹. تیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۸۳)، **غررالحکم و درر الکلم**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹)، **ولایت فقیه ولایت فقاقت و عدالت**، قم: انتشارات اسراء.
۱۱. حیدری نراقی، علی محمد (۱۳۸۲)، **آیین معاشرت از دیدگاه اسلام: اخلاق اسلامی و آداب معاشرت**، تهران: انتشارات مهدی نراقی
۱۲. خامنه ای، سیدعلی (۱۳۹۷)، **طرح کلی اندیشه ی اسلامی در قرآن**، تهران: انتشارات صهبا.
۱۳. خامنه ای، سید علی (۱۳۹۹)، **خون دلی که لعل شد**، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۴. خامنه ای، سیدعلی (۱۴۰۱)، **جهاد مقدس**، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۵. خامنه ای، سید علی (۱۴۰۲)، **عرفان امین**، تهران: انتشارات جوانان آستان قدس رضوی.
۱۶. خامنه ای، سید علی (۱۴۰۰)، **مجموعه ده جلدی تفاسیر مقام معظم رهبری**، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۷. خامنه ای، سیدعلی (۱۳۹۹)، **حدیث ولایت**، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۸. خامنه ای، سید علی (۱۳۹۹)، **یاران سلیمانی**، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۹. دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۳)، **سیره نبوی «منطق عملی»**، تهران: انتشارات دریا.
۲۰. دوئرتی، جیمز، فالتزگراف (۱۳۷۲)، **نظریه های متعارض در روابط بین الملل**، ترجمه علیرضا طیب و وحید بزرگی، تهران: انتشارات قومس.
۲۱. سجادی، سید جعفر (۱۳۸۶)، **فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی**، تهران: انتشارات طهوری.
۲۲. ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۴۰۳)، **حقوق بین الملل عمومی**، تهران: انتشارات گنج دانش.
۲۳. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴)، **ترجمه المیزان**، سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: انتشارات اسلامی.
۲۴. عارفخانی، احمد (۱۳۸۷)، **اندیشه های سیاسی مقام معظم رهبری**، قم: دفتر عقل، مرکز پژوهش های صدا و سیما.
۲۵. عطار نیشابوری، فریدالدین محمد (۱۳۷۵)، **تذکره الاولیاء**، به کوشش امیر توکلی، تهران: انتشارات بهزاد.
۲۶. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۶۷)، **فقه سیاسی**، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۷. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۷۹)، **قواعد فقه: بخش حقوق خصوصی**، تهران: انتشارات سمت.
۲۸. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۸)، **فقه سیاسی: حقوق معاهدات بین المللی و دیپلماسی در اسلام**، تهران: انتشارات سمت.
۲۹. غزالی، محمد (۱۳۷۶)، **احیاء علوم الدین**، ربع عبادات، ج ۲، ترجمه موید الدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۰. فلسفی، هدایت الله (۱۳۹۳)، **حقوق بین الملل معاهدات**، تهران: انتشارات فرهنگ نشر نو.
۳۱. قرائتی، محسن (۱۳۷۴)، **تفسیر نور**، تهران: انتشارات مؤسسه راه حق.

۳۲. قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۱۳۷۴)، **رساله قشیریہ**، ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۳۳. قمی، شیخ عباس (۱۳۷۰)، **کحل الصبر**، ترجمه محمد محمدی اشتهااردی، قم: انتشارات حلم.
۳۴. قوام، سید عبدالعلی (۱۳۸۴)، **روابط بین الملل**، نظریه‌ها و رویکردها، تهران: انتشارات سمت.
۳۵. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۸)، **حقوق مدنی**، جلد اول، تهران: شرکت سهامی انتشار با همکاری بهمن برنا.
۳۶. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۶)، **قواعد عمومی قراردادها**، تهران: شرکت سهامی انتشار با همکاری بهمن برنا.
۳۷. کاتوزیان، ناصر (۱۳۶۲)، **مقدمه علم حقوق**، چاپ پنجم، تهران: اقبال.
۳۸. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۲)، **حقوق مدنی؛ اموال و مالکیت**، تهران: انتشارات میزان.
۳۹. کاسسه، آنتونیو (۱۳۸۵)، **حقوق بین الملل**، ترجمه حسین شریفی طراز کوهی، تهران: انتشارات میزان.
۴۰. مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۳)، **بحار الانوار**، ج ۱۶، تهران: انتشارات اسلامیه.
۴۱. محمدی ری شهری، محمد (۱۴۱۶)، **میزان الحکمه**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۴۲. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۳)، **اخلاق در قرآن**، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۴۳. مطهری، مرتضی (۱۳۶۹)، **مجموعه آثار**، جلد دوم، تهران: انتشارات صدرا.
۴۴. مطهری، مرتضی (۱۴۰۳.ه.ق)، **مبانی اقتصاد اسلامی**، تهران: انتشارات حکمت.
۴۵. مظفر، محمدرضا، مسجد سرائی، حمید، زراعت، عباس (۱۴۰۲)، **ترجمه و تبیین اصول الفقه**، تهران: حقوق اسلامی.
۴۶. معادیخواه، عبدالمجید (۱۴۰۲)، **فروغ بی پایان (فهرست تفصیلی مفاهیم قرآن کریم)**، تهران: انتشارات ذره.
۴۷. مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از فضلا (۱۳۸۵)، **اخلاق در قرآن**، قم: انتشارات مدرسه الامام علی ابن ابی طالب (ع).
۴۸. مورگنتا، هانس، جی (۱۳۷۶)، **سیاست در میان ملت‌ها**، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۴۹. موسی‌زاده، ابراهیم، عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۹۳)، **بایسته‌های فقه سیاسی**، تهران: انتشارات مجد.
۵۰. مؤسسه فرهنگی هنری سبل اسلام (۱۳۹۲)، **پله پله تا ملاقات خدا**، تهران: مؤسسه نشر شهر.
۵۱. میدی، ابوالفضل (۱۳۷۶)، **کشف الاسرار و عده الابرار**، ج ۱ و ۳، به اهتمام علی اصغر حکمت، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۵۲. نجفی، محمدجواد (۱۳۹۸)، **تفسیر آسان (منتخب از تفاسیر معتبر)**، تهران: انتشارات اسلامیه.
۵۳. نراقی، مهدی بن ابی ذر (۱۳۸۸)، **جامع السعادت**، ترجمه کریم فیضی، قم: انتشارات قائم آل محمد (ص).
۵۴. هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان (۱۳۷۵)، **کشف المحجوب**، به تصحیح والتین ژوکوفسکی و با مقدمه قاسم انصاری، تهران: انتشارات طهوری.
۵۵. ورعی، سید جواد (۱۳۹۰)، **بررسی فقهی اصل در روابط خارجی دولت اسلامی**، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵۶. ورعی، سید جواد (۱۳۹۶)، **درس‌نامه فقه سیاسی**، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۵۷. یعقوب اردنی، احمدحسین، یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۹۳)، اندیشه های سیاسی - اجتماعی امام خامنه ای (مدظله العالی) (دیدگاه های آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای درباره ی مسائل سیاسی و اجتماعی)، مترجم: محسن زارع پور، تهران: انتشارات انوار الصادقین.

ب) مقالات

۱. اکرمی، زهرا (۱۳۹۵)، **ماهیت وفای به عهد در فقه و حقوق**، فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال چهل و نهم، شماره یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۵، صص ۱ - ۱۵.
۲. احمدی طباطبایی، محمدرضا، آرام، محمدرضا (۱۳۹۳)، **اصل وفای به تعهدات و قراردادها؛ مقایسه حقوق بین الملل اسلامی و حقوق بین الملل معاصر**، اندیشه های حقوق عمومی، سال چهارم، شماره اول، پیاپی ۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، صص ۸۳ - ۹۸.
۳. پناهی، مهین، کریمی یونجالی، ثریا (۱۳۹۱)، **آموزه اخلاقی وفای به عهد در متون عرفانی**، پژوهش نامه ادبیات تعلیمی، سال چهارم، شماره شانزدهم، زمستان ۱۳۹۱، صص ۱ - ۲۴.
۴. جوانمردی، ناهید (۱۳۸۵)، **ماهیت وفای به عهد و بررسی مصادیق آن**، پژوهش حقوق و سیاست، شماره چهارم، سال سوم، صص ۴۵ - ۶۸.
۵. دهشیری، محمدرضا (۱۳۷۸)، **آرمان گرایی و واقع گرایی در سیاست خارجی امام خمینی (ره)**، مجله سیاست خارجی، سال سیزدهم، شماره دوم.
۶. ربی پور، محمدعلی، صمدی وند، منوچهر (۱۳۸۹)، **اخلاق مدیریت از منظر آیات و روایات**، نشریه مدیریت بهره‌وری، شماره پانزدهم، زمستان ۱۳۸۹، صص ۲۱۱ - ۲۳۶.
۷. ستوده، سید محمد (۱۳۸۵)، **روابط بین الملل از نگاه مقام معظم رهبری**، حصون، شماره ۱۰.
۸. شریفی، عنایت‌الله (۱۳۸۱)، **رابطه فقه و اخلاق**، خبرنامه دین پژوهان، شماره دهم، مهر و آبان ۱۳۸۱.
۹. مبلغی، احمد (۱۳۸۰)، **فقه سیاسی امام علی (ع): آرمان گرایی یا واقع گرایی**، مجله فقه اهل بیت، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۸۰.
۱۰. مولوی وردنجانی، عیسی، فیض افرا، داوود (۱۳۹۸)، **تحلیل و بررسی مواجهه وفای به عهد و منافع ملی در روابط بین الملل**، فصلنامه پژوهش های انقلاب اسلامی، سال هشتم، شماره بیست و نهم، تابستان ۱۳۹۸، صص ۱۶۵ - ۱۸۶.
۱۱. نصیری، منصور (۱۳۸۶)، **مؤلفه هایی از اخلاق اجتماعی پیامبر اکرم (ص)**، فصلنامه اخلاق، شماره ۸، تابستان ۱۳۸۶.

منابع عربی:

کتب:

۱. انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۱)، **المکاسب**، قم: انتشارات دارالذخائر.
۲. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، **وسائل الشیعه**، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
۳. حلی، حسن بن یوسف (۱۳۷۷)، **تذکره الفقهاء**، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۲۲)، **المفردات فی الغریب القرآن**، بیروت: دارالمعرفه.
۵. صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ه.ق)، **من لایحضره الفقیه**، قم: انتشارات اسلامی.
۶. طوسی، محمد بن حسن، بهبودی، محمدباقر، کشفی، محمدتقی (۱۳۸۷ه.ق)، **المبسوط فی فقه امامیه**، تهران: مکتبه المرتضویه.
۷. قرشی بنابی، علی اکبر (۱۴۱۲)، **قاموس قرآن**، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۸. قضاعی، محمد بن سلامه (۱۳۶۱)، **شهاب الاخبار فی الحکم و الامثال و الاداب الشرعیه**، تصحیح سید جلال الدین محدث، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ه.ق)، **الکافی**، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۰. متقی، علی بن حسام الدین (۱۴۱۹ه.ق)، **کنز العمال فی سنن اقوال و افعال**، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۱. موسوی بجنوردی، سید میرزا (بی تا)، **القواعد الفقهیه**، قم: دارالکتب الاسلامیه.

منابع انگلیسی

Books:

1. Kaplan. M (1977), **Relations international in process and system.**
2. Waltz (1979), **Politics international of Theory.**
3. Immons _ Beth (1998), **Compliance with International Agreements**, The Annual Review of Political Science, Vol 1, No 4, P 77.

سایت ها و خبرگزاری ها

۱. رضاخانی، محمد (۱۳۸۸)، **وفای به عهد: مسئله این است**، خبرگزاری تابناک، پنجم خرداد ۱۳۸۸.
۲. پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله سید علی خامنه ای «مدظله العالی».